

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра логопедії і спеціальних методик

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ПРОСОДИЧНОЇ СТОРОНИ МОВЛЕННЯ У
ДІТЕЙ З КОМПЛЕКСНИМИ ПОРУШЕННЯМИ (ОПОРНО-
РУХОВОГО АПАРАТА І ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ
МОВЛЕННЯ)»**

Виконала: магістрантка
заочної форми навчання
спеціальності 016 Спеціальна освіта. Логопедія
Ткачук Майя Сергіївна

Керівник:
Левицький В.Е., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри логопедії та спеціальних методик

Рецензент:
Вержиховська О.М., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри
психолого-медико-педагогічних
основ корекційної роботи

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. СТАН ТА РОЗВИТОК ПРОСОДИЧНОЇ СТОРОНИ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	6
1.1. Сутність та наповнення поняття «просодична» сторона мовлення.....	6
1.2. Оволодіння просодичною стороною мовлення в онтогенезі.....	19
1.3. Особливості сформованості просодичної сторони мовлення у дошкільників із порушеннями мовленнєвого розвитку із порушеннями опорно-рухового апарату.....	23
Висновки до розділу.....	35
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СПРИЙМАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ІНТОНАЦІЇ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ ТА ПОРУШЕННЯМИ ОПОРНО- РУХОВОГО АПАРАТА. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПРОСОДИКИ У ДІТЕЙ ВКАЗАНОЇ НОЗОЛОГІЇ.....	39
2.1. Мета, завдання та організація експериментального дослідження.....	39
2.2. Методичні рекомендації з формування просодичної сторони мовлення у дітей з порушеннями органів опорно-рухового апарата старшого дошкільного віку.....	46
Висновки до розділу.....	75
ВИСНОВКИ.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	86

ВСТУП

Актуальність дослідження. Одним із розділів загальної культури мовлення, який характеризується ступенем відповідності нормам літературної мови, є вимовна сторона, або звукова культура. Основними компонентами вимовної сторони мовлення є ритміко-мелодійна (просодична) сторона (інтонація) та звуки (система фонем).

Особливу роль у процесі спілкування відіграють невербальні засоби. Обмеження вербальних можливостей призводить до компенсаторно-великого використання невербальних засобів задля досягнення дитиною комунікативної мети. У літературі (Н. Жинкін, С. Конопляста, О. Лурія, М. Шеремет) неодноразово підкреслюється значення інтонації для передачі смислового і емоційного навантаження висловлювання. Мелодико-інтонаційні засоби виразності організують усне мовлення загалом, роблячи процес комунікації більш інформативним. У логопедії розвитку інтонаційної сторони мовлення приділено менше уваги, ніж формуванню звуковимови. Більшість проблем, з якими стикаються діти у процесі спілкування, виникає у контексті різко виражених труднощів реалізації ритміко-інтонаційного оформлення. Це пов'язано з тим, що порушення просодичної організації мовленнєвого потоку негативно впливає на розвиток усного мовлення та засвоєння письма і читання. Враховуючи вищевикладене, стає очевидним, що просодична сторона мовлення грає велику роль у мовленнєвому розвитку дитини. У дітей з порушеннями мовлення ця проблема набуває особливої актуальності.

Дизартричні порушення на базі ДЦП в залежності від проявів і походження характеризуються певними особливостями, насамперед, їхньою патогенетичною спільністю з руховими розладами, які вивчали: М. Бабадагли, Н. Брагіна, В. Козявкін, С. Зінченко, С. Конопляста, О. Романенко, Л. Ханзерук, Н. Пахомова, Т. Скрипник, М. Шеремет, В. Мартинюк, О. Мастюкова, Л. Панасюк, В. Тарасун, А. Шевцов та ін. Всі автори одностайні в тому, що вивчення проблеми дизартрії має поєднуватися з її неврологічним і психологічним аспектами.

Мета дослідження: виявлення особливостей просодичної сторони мовлення та розробка методичних рекомендацій щодо її формування у дітей з порушеннями опорно-рухового апарату, що мають порушення мовленнєвого розвитку.

Гіпотеза дослідження: у дітей з порушеннями опорно-рухового апарату, має місце ряд особливостей просодичної сторони мовлення: недосконала темпо-ритмічна організація, труднощі зміни голосу за висотою, розлади паузації тощо і це потребує розробки та реалізації спеціальної корекційно-розвивальної роботи.

Об'єкт дослідження: просодична сторона мовлення в дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження: стан та розробка методичних рекомендацій з формування просодичної сторони мовлення у дітей дошкільного віку з порушеннями опорно-рухового апарату, що мають порушення мовленнєвого розвитку.

Для досягнення мети було поставлено такі **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати психолого-педагогічну, неврологічну та логопедичну літературу з проблематики дослідження.
2. Ознайомитися з формуванням просодичної сторони мовлення в дітей в онтогенезі.
3. Виявити (експериментальним шляхом) особливості просодичної сторони мовлення в дітей дошкільного віку із порушеннями опорно-рухового апарату та проаналізувати виявлені особливості.
4. Проаналізувати результати теоретичного та експериментального дослідження.
5. Розробити методичні рекомендації з подолання просодичних порушень у дітей дошкільного віку із порушеннями опорно-рухового апарату.
6. Обґрунтувати і сформулювати висновки проведеного дослідження.

Методи дослідження визначалися відповідно до мети, гіпотези і завдань роботи. В ході дослідження застосовувалися теоретичні та емпіричні методи.

До теоретичних методів відносяться: аналіз медичної, логопедичної, психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження. До емпіричних методів: вивчення медичної та психолого-педагогічної документації; аналіз досвіду роботи вчителів-логопедів; спостереження за діяльністю дітей із порушеннями опорно-рухового апарату в різних умовах; експериментальне дослідження стану та особливостей просодичної сторони мовлення в дітей дошкільного віку із порушеннями опорно-рухового апарату; узагальнення результатів.

Елементи наукової новизни одержаних результатів: уточнено окремі відомості про стан розвитку просодичної сторони мовлення в дітей дошкільного віку із порушеннями опорно-рухового апарату.

Практичне значення отриманих результатів: отримані дані будуть мати практичний інтерес для логопедів, вихователів закладів дошкільної освіти та батьків дітей із порушеннями опорно-рухового апарату.

База дослідження: дослідження проводилося у м. Луцьку на базі закладу дошкільної освіти (ясла-садок) №21 з групами компенсуючого типу Луцької міської ради.

Структура роботи: дипломна робота складається зі вступу, двох розділів та висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВКИ

За допомогою засобів виразності здійснюється уточнення думок та висловів, а також емоційно-вольових відносин. Завдяки інтонації думка набуває закінченого характеру, висловлюванню може надаватися додаткове значення, яке не змінює його основного сенсу, але може змінюватися і сенс висловлювання.

Останніми роками у логопедичній практиці проявляється інтерес до використання невербальних засобів спілкування. У вітчизняній логопедії основна увага традиційно приділялася формуванню та розвитку, переважно усного, експресивного мовлення в дітей. Про розвиток не артикульованих засобів спілкування йшлося, або як про явище в контексті псевдокомпенсації, або як про допоміжний компонент мовленнєвого спілкування.

Неартикульовані засоби спілкування в логопедії можна розглядати в імпресивному та експресивному плані як: традиційні засоби первинної комунікації, що передують формуванню мовленнєвих засобів спілкування та є необхідною базою для їх розвитку; традиційні додаткові засоби комунікації, що підсилюють ефект мовлення; традиційні або нетрадиційні основні засоби комунікації, що повністю або частково замінюють мовлення.

Метою дослідження стало виявлення особливостей сприймання та відтворення інтонації у дітей дошкільного віку з порушенням опорно-рухового апарата. Відповідно були поставлені завдання:

1. З'ясувати особливості сприймання та відтворення розповідної, питальної та окличної інтонації.

2. Виявити особливості сприймання та відтворення компонентів інтонації (мелодика, темпо-ритмічна сторона, паузація, фразовий та логічний наголос, сила голосу).

До складу досліджуваної групи увійшли діти, які мають порушення опорно-рухового апарата, з нормальним мовленнєвим розвитком (3 дітей) та із: ФФНМ, ЗНМ, із клінічними діагнозами: заїкання, дизартрія (7 дітей) (діти 5-6 років всього 10 осіб).

Експериментальне дослідження дозволило виявити такі особливості:

- Загальний бал із сприймання видів інтонації з 3 становить – 1,6; загальний бал із відтворення – 2, 1. Відтворення видів інтонації дається дітям легше, ніж сприймання і диференціація.
- Здебільшого діти передають різні види інтонацій у своєму мовленні, але з помилками. Діти, які впоралися із завданням, за якістю інтонування значно поступаються одноліткам із нормотиповим розвитком мовлення.
- Спостерігається недорозвиненість інтонаційної сторони мовлення у спеціально організованій ситуації та природна виразність у повсякденному спілкуванні.
- Сприймання та самостійне відтворення інтонаційної структури, що передбачає диференціацію розповідної та питальної інтонації, викликає труднощі.
- Питальна інтонація сприймалася та відтворювалася дітьми найлегше.
- Спостерігається заміна питальної інтонації розповідною при однаковій силі голосу. Труднощі відтворення та сприймання були виявлені з окличною інтонацією.
- Найважчим як для сприймання, так для відтворення є використання логічного наголосу у фразі. Виявлені перенесення логічного наголосу з одного на інше слово у реченні.
- Найлегшими компонентами інтонації при сприйманні та відтворенні є сила голосу та звуковисотні зміни тону (мелодика), але спостерігається «згасання» голосу до кінця фрази.
- Найбільшу складність в інтонуванні (за всіма показниками) відчувають діти із заїканням при ДЦП.
- Середній рівень інтонування показали діти із дизартрією, і навіть одна дитина з нормальним розвитком мовлення.
- У більшості дітей спостерігається ослаблене мовленнєве дихання і, як наслідок, використання необґрунтованих пауз у середині фрази.

- Спостерігається в окремих випадках відтворення всіх речень лише з однією інтонацією (розповідною, питальною).
- Процес слухової диференціації інтонаційних структур виявляється більш порушеним, ніж процес самостійної реалізації.

Однією з характерних рис усного мовлення дітей з ДЦП є недорозвинення її інтонаційної сторони. Мовлення мало виразне, монотонне. Інтонації подиву, вигуку, питання, спокійної розповіді виражені слабо. Порушення кіркової регуляції голосової функції проявляється у недостатній модульованості голосу, звуженні його діапазону. Поширеність порушень просодичної сторони мовлення у дітей зі стертою формою дизартрії характеризується певними особливостями, які зумовлені складною взаємодією мовленнєвослухового та мовленнєворухового аналізаторів.

В дітей із дизартрією на фоні ДЦП відзначаються такі особливості: використання меншого діапазону частот, володіння обмеженими модуляціями голосу, проблеми зміни голосу за висотою, простий, не ускладнений обертонами, малюнок основного тону, розлади паузації, наявність сильного, різкого мелодійного «сплеску», різких підйомів частоти основного тону на наголошених, а також ненаголошених складах.

При заїканні відзначається відсутність логічних наголосів, інтонаційна невиразність мовлення, при вимові фраз інтонації завершення часто відсутні. Наголошується на своєрідності процесу паузації. Інтонаційно-мелодійне оформлення ритмізованого мовлення у заїкуватих вкрай утруднене і вимагає ретельного та тривалого тренування.

При алалії порушення ритмічної організації мовлення проявляються в уповільненості мовленнєвого потоку, у поскладовій вимові слів з різною паузацією між словами.. Несформованість ритмічної структури слова та фрази супроводжуються порушеннями мелодики, темпу та ритму мовлення. Порушення просодичної (мелодикоінтонаційної) організації мовленнєвого потоку негативно впливає на розвиток усного мовлення (адекватне сприймання

і розуміння, репродукція і продукування), засвоєння письма і читання, тобто на оволодіння надалі писемним мовленням.

Таким чином, за результатами експериментального дослідження рівень сформованості інтонаційної сторони мовлення в дітей старшого дошкільного віку з порушенням опорно-рухового апарату слід охарактеризувати загалом як середній. Слід зазначити, що діти з ПОРА, що мають порушення мовлення, потребують корекційної роботи з формування його просодичної сторони.

Особливості роботи логопеда полягають у наступному:

- Комплектування груп відбувається за віковою ознакою без урахування медичного діагнозу та порушення мовленнєвого розвитку. (Одну групу відвідують діти з різними порушеннями мовлення).

- Основною формою організації дітей є індивідуальні та підгрупові заняття. Робота будується на діагностичній основі.

- Мовленнєві завдання вирішуються з урахуванням особливостей ортопедичного режиму, через оптимальний розподіл навантаження протягом дня.

- Організація роботи логопеда з підгрупами носить варіативний характер, оскільки формування підгруп з ортопедичного та мовленнєвого порушення не співпадають.

- Результативність роботи логопеда ускладнюється перериванням роботи з дітьми через відсутність їх у ЗДО тривалий період (стаціонарне лікування, домашній режим, епідеміологічна ситуація, перебування у санаторії, реабілітаційному центрі).

- Складність у реалізації поставлених корекційних завдань полягає у відсутності методичних рекомендацій та досвіду роботи з організації логопедичної діяльності в умовах ЗДО компенсуючого типу для дітей із порушеннями опорно-рухового апарату.

Цілеспрямоване навчання дітей володінню засобами мовлення проходить на спеціально організованих заняттях в комплексі з тією програмою корекційної роботи, що передбачається за того чи іншого порушення мовлення.

При цьому, найбільша увага приділяється роботі над тим компонентом просодики, який порушений.

Роботу, спрямовану на розвиток просодичної сторони мовлення слід будувати з урахуванням принципів: доступності; послідовності; систематичності; цілісності; комплексності; концентричної подачі матеріалу.

Логопедична робота здійснюється над усіма компонентами просодики, а формування інтонаційної виразності проводиться у такій послідовності:

1. Від узагальненого уявлення про інтонацію до диференційованого засвоєння різних інтонаційних структур, а також уявлень про компоненти інтонації.

2. Від розрізнення видів інтонації у імпресивному до оволодіння інтонаційною виразністю в експресивному мовленні.

3. Від засвоєння засобів інтонаційного оформлення на матеріалі голосних до їх засвоєння на більш складному мовленнєвому матеріалі

4. Від розрізнення та засвоєння розповідної до питальної і окличної інтонації.

Формування просодичної сторони мовлення проводиться у 4 етапи.

2. Підготовчий: робота над мовленнєвим диханням; робота над голосом; формування ритмічної та темпової організації мовлення.

2. Формування уявлень про інтонаційну виразність у імпресивному мовленні: формування загальних уявлень про інтонаційну виразність у імпресивному мовленні; знайомство з розповідною, питальною, окличною інтонацією; диференціація інтонаційної структури речень в імпресивному мовленні.

3. Формування інтонаційної виразності експресивного мовлення: робота над інтонаційною виразністю розповідного питального речення; робота над окличною інтонацією; диференціація інтонаційних структур в експресивному мовленні; робота над мовленнєвою паузою в тексті, реченні; робота над логічним наголосом.

4. Автоматизація театралізована діяльність; використання ляльки;

сюжетно-рольові ігри; рухливі ігри; народні, хороводні ігри; логоритміка; скоромовки; різні форми музично-ритмічних вправ.

Цілеспрямована робота з розвитку просодичної сторони мовлення, що проводиться із врахуванням наведених методичних рекомендацій, позитивно впливає на розширення мовленнєвих навичок дітей, зокрема просодичної сторони мовлення. Крім того, передбачається вдосконалення та розвиток слухової пам'яті, емоційного сприймання, накопичення емоційного морального досвіду. Діти стають більш активними та товариськими. І це, у свою чергою, сприяє розвитку комунікативної функції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І.Д. Особистісно-зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН – 1998. – 204 с.
2. Белякова Л.И., Волоскова Н.Н. Логопедия. Дизартрия. – М.: ВЛАДОС, 2009. – 287 с.
3. Борисов А. Роскошь человеческого общения. – К: RISK, 1998. – 184 с.
4. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Институт соціології НАН України, 2002. – 223 с.
5. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: в 2-х т. – М.: Просвещение, 1986. – Т. 1. – 427 с.
6. Игры в логопедической работе с детьми: Пособие для логопедов и воспитателей детских садов: / Под ред. В.И. Селиверстова. – К.: Радянська школа, 1985, – 185с.
7. Ілляшенко Т.Д., Стадненко Н.І. Аномальна дитина в школі: Навчально-методичний посібник. – К.: УСДО, 1995. – 120 с.
8. Ільюк Б.А. Дизартричні розлади. Нариси. – Харків: Опора, 2008. – 173 с.
9. Карелина И.Б. Новые направления в коррекции минимальных дизартрических расстройств // Дефектология. – 2000. – № 1. – С. 24-26.
10. Киричук О.В. Проблема спілкування як об'єкт педагогічних досліджень // Радянська школа. – 1973. – № 6. – С. 5-14.
11. Коломинский Я.Л. Познание человека человеком в свете проблем межличностных отношений // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. – Краснодар, 1975. – С.33-35.
12. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива. Система личных взаимоотношений. – Минск: Народная Асвета, 1984. – 240 с.
13. Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. – Київ: Київська книжкова фабрика, 1995. – 304 с.
14. Лангмейер І., Матейчик З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага, 1984. – 289 с.
15. Левина Р.Е. Общая характеристика недоразвития речи у детей и его

влияние на овладение письмом. – М.: Просвещение, 1981. – 232 с.

16. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Смысл, 1997. – 365 с.

17. Лінгводидактика в сучасних закладах освіти. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2001. – 269 с.

18. Липа В.А. Основы коррекционной педагогики. – Донецк: Лебідь, 2002. – 327 с.

19. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. – М.: Просвещение, 1986. – 430 с.

20. Логопедія: підручник / За ред. М.К. Шеремет. – Вид. 3-тє, перер. та доповнене. – К.: Видавничий дім «Слово», 2015. – 776 с.

21. Логопедия: Учеб. для студ. дефектол. фак. педвузов / Под ред. Л.С. Волковой, С.Н. Шаховской. – М.: ВЛАДОС, 2006. – 680 с.

22. Лопатина Л.В. Логопедическая работа с детьми дошкольного возраста с минимальными дизартрическими расстройствами: Учеб.пособие / Под ред. Е.А. Логиновой. – СПб.: «Союз», 2005. – 192 с.

23. Лопатина Л.В., Серебрякова Н.В. Логопедическая работа в группах дошкольников со стертой формой дизартрии: Учебное пособие. - СПб: Образование, – 2004. – 209 с.

24. Лопатинська В. Морально-гуманістичний зміст спілкування // Шлях освіти. – 2003. – №1. – С.27-30.

25. Лурия А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия. – М.: МГУ, 1979. – 307 с.

26. Малятко. Програма виховання дітей дошкільного віку. – К.: НДІ педагогіки України, 1991. – 198 с.

27. Мастюкова Е. М., Ипполитова М. В. Нарушения речи у детей с церебральным параличом. М. – 2005 – 236 с.

28. Миронова С.П. Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс: Навчальний посібник / С.П. Миронова / – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно видавничий відділ, 2007. – 204 с.

29. Нікіщенко Г. Підготовка дітей з вадами мовлення в компенсуючому дитячому садку (групі) // Дитячий садок. – 2005. – №35. – Вкладка.

30. Парыгин Б.Д. Анатомия общения: Учебное пособие. – СПб.:

Издательство Михайлова В.А., 1999. – 301 с.

31. Поваляева М.А. Справочник логопеда. – Изд. 5-е. – Ростов на Дону: Феникс, 2006. – 445 с.

32. Практикум по социально-психологическому тренингу. 3-е изд. / Под ред. Б.Д. Парыгина. – СПб: Изд. Михайлова В.А., 2000. – 352 с.

33. Прикладная конфликтология: Хрестоматия / Составитель К.В. Сельченко. – Минск: Харвест, 1999. – 624 с.

34. Предупреждение нарушений чтения и письма у детей с недостатками произношения. – М.: Просвещение, 1965. – 451 с.

35. Психотерапія в логопедичній практиці: Методичні рекомендації / Укладач Н.М. Ушанська. – К.: РУМК, 1992. – 24 с.

36. Развитие общения у дошкольников / Под редакцией А.В. Запорожца, М.И. Лисиной. – М.: Педагогика, 1982. – 235 с.

37. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – Санкт-Петербург: Питер, 1999. – 416 с.

38. Савченко М.А. Методика виправлення вад вимови фонем у дітей. – К.: Освіта. 1992. – 176 с.

39. Савченко О.Я. Сучасний урок у початкових класах: Посібник для вчителя. – К.: Магістр-8, 1997. – 256 с.

40. Савчин М. Педагогічна психологія. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 142 с.

41. Селиверстов В.И. Заикание у детей: Психокоррекционные и дидактические основы логопедического воздействия. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 208 с.

42. Селиверстов В.И. Современный комплексный метод преодоления заикания // Расстройства речи у детей и подростков / Под редакцией С.С. Ляпидевского. – М.: Просвещение, 1979. – 393 с.

43. Семенова К.А. Восстановительное лечение больных с резидуальной стадией детского церебрального паралича – М.: Антидор, 1999. – 384 с.

44. Словарь практического психолога / Составитель С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 800 с.

45. Смирнова Е.О., Калягина Е.В. Отношение популярных и непопулярных дошкольников к сверстникам // Вопросы психологии. – №3. –

1998. – С.50-60.

46. Соботович Е.Ф. Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению. – К.: ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – 127 с.

47. Соботович Е.Ф. Нарушения речевого развития у детей и пути их коррекции. – К.: ІСДО, 1995. – 204 с.

48. Соботович Е.Ф., Чернопольская А.Ф. Проявления стертых дизартрий и методы их диагностики // Дефектология. – 1974. – № 4. – С.27-34.

49. Социальная психология личности в вопросах и ответах / Под редакцией В.А. Лабунской. – Кишинев: Гардарика, 1999. – 397 с.

50. Таранов П.С. Приемы влияния на людей. – Симферополь: Таврия, 1995. – 496 с.

51. Тарасун В.В. Логодидактика. Навчальний посібник для вищих навчальних закладів. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2004. – 348 с.

52. Тарасун В.В. Психолого-педагогічна допомога дітям переддошкільного віку з особливостями в розвитку. Монографія. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – 392 с.

53. Тарасун В.В. Морфофункціональна готовність до шкільного навчання дітей з особливостями в розвитку. Монографія. – К.: Вид-во НПУ ім.М.П. Драгоманова, 2008. – 299 с.

54. Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип. 3. – К.: Актуальна освіта, 2006. – 148 с.

55. Типове положення про дошкільні установи, для дітей з порушеннями мовлення

56. Тишина Л.А. Влияние словарной работы на развитие связной речи дошкольников с общим недоразвитием речи / Л.А. Тишина, Г.Р. Кузахметова// Логопедия. – 2007. – №2. – С.59-63.

57. Трофименко Л. Новий зміст корекційного навчання з розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ II–III ступенів // Дефектологія. 2007. – №3. – С.34-40.

58. Туманова Т.В. О словообразовательной компетенции детей с общим недоразвитием речи // Логопед в детском саду. – 2006. – №5. – С.17-19.
59. Филичева Т.Б., Чевелева Н.А. Логопедическая работа в специальном детском саду. – М.: Просвещение, 1987. – 464 с.
60. Филичева Т.Б., Чевелева Н.А., Чиркина Г.В. Основы логопеди. – М.: Просвещение, 1989. – 317 с.
61. Хрестоматия по логопедии. /Под ред. Л.С.Волковой. В.И.Селиверстова. – М.: Просвещение, 1997. – Т.2. – 417 с .
62. Хрестоматія з логопедії. Навчальний посібник / Шеремет М.К., Мартиненко І.В. – К.: КНТ, 2006. – 360 с.
63. Черкасова Е. Воспитание речевого слуха у детей с общим недоразвитием речи // Дошкольное воспитание. – 2006. – №11. – С.65-75.
64. Шкільник С.Я. Мовні віршовані ігри та вправи з музичним супроводом для дітей-дошкільників, що мають вади мовлення. – Харків: Торнадо, 1999. – 80 с.